

סוציאליזם, פמיניזם ויהדות אצל גולדה מאיר ופנינה להב

רון חריס*

ספרה החדש של פנינה להב **האישה היחידה בחדר: גולדה מאיר ודרכה אל הכוח**¹ מתכתב במגוון דרכים עם ספרה הקודם **ישראל במשפט: שמעון אגרנט והמאה הציונית**². הוא מתכתב גם עם הביוגרפיה של להב עצמה³. גולדה, כמו אגרנט, גדלה במערב התיכון האמריקאי (זו במילווקי וזה בלואיוויל); שניהם עלו לארץ מארצות-הברית בתקופת המנדט; ושניהם הגיעו בשיא הקריירה שלהם לעמוד בראש רשות שלטונית במדינת ישראל – היא המבצעת והוא השופטת. הם נפגשו לפגישה משמעותית ראשונה בוועדת אגרנט לחקר המחדל של מלחמת יום-הכיפורים. אגרנט נהפך לאימתה של גולדה – האיש שהוביל, גם אם לא באופן ישיר, להתפטרותה מראשות הממשלה ולסיום הקריירה הפוליטית שלה⁴. רבים כתבו על גולדה כפוליטיקאית ודיפלומטית⁵. רוב הכותבים נמשכו לשיא הקריירה שלה – חמש השנים שבהן כיהנה כראש ממשלה – ובעיקר לסיום הטרגי של הקריירה הפוליטית שלה במלחמת יום-הכיפורים. להב עוסקת גם באלה בספרה. אולם בסקירה הנוכחית אתמקד בהיבטי הפמיניזם, הסוציאליזם והיהדות בספרה של להב – היבטים שהם ייחודיים לגולדה ואשר ביחס אליהם יש ללהב תובנות ייחודיות. הסקירה הנוכחית תתחיל בהשפעות ילדותה של גולדה במזרח אירופה ובארצות-הברית על המשך חייה, תרחיב על גולדה כשרת העבודה שעיצבה את מדינת הרווחה הישראלית, תציג את כהונתה כראש ממשלה לא דרך הפריזמה של מדיניות חוץ וביטחון ומלחמת יום-הכיפורים כמו רוב הכותבים, אלא מההיבטים של פמיניזם, עדתיות וכן דת ומדינה, אשר להב נתנה להם הרבה יותר משקל מכותבים אחרים. לבסוף אנתח את להב כביוגרפית, תוך השוואה בין הביוגרפיה של שמעון אגרנט לזו של גולדה מאיר.

-
- * פרופסור מן המניין ומחזיק הקתדרה למשפט והיסטוריה על-שם קלמן לובובסקי, הפקולטה למשפטים על-שם בוכמן, אוניברסיטת תל-אביב.
- 1 PNINA LAHAV, *THE ONLY WOMAN IN THE ROOM: GOLDA MEIR AND HER PATH TO POWER* (2022) (להלן: **האישה היחידה בחדר**).
- 2 פנינה להב **ישראל במשפט: שמעון אגרנט והמאה הציונית** (1999).
- 3 Pnina Lahav, BOSTON UNIVERSITY SCHOOL OF LAW, <https://did.li/m5bUY> (last visited Aug. 22, 2023).
- 4 **האישה היחידה בחדר**, לעיל ה"ש 1, בעמ' 284–285. לחיבורים האפשריים בין גולדה מאיר לשמעון אגרנט ראו גם רון חריס, אסף לחובסקי ואורית רוזין "פנינה להב: בין שני עולמות" **עיוני משפט** מד 539 (2021).
- 5 ראו, לדוגמה, מירון מדזיני **גולדה: ביוגרפיה פוליטית** (2008); מירון מדזיני **היהודיה הגאה: גולדה מאיר וחזון ישראל** (1990); **גולדה מאיר – הרביעית בראשי הממשלה: מבחר תעודות ומבואות מפרקי חייה** (1898–1978) (חגי צורף עורך 2016); יוסי גולדשטיין **גולדה: ביוגרפיה** (2012).

מילדות לפוליטיקה

גולדה מאיר נולדה כגולדה מאבוביץ' בשנת 1898 בעיר קייב שבאוקראינה, שאליה היגרה משפחתה כמה שנים קודם לכן מפינסק, עיירה יהודית ברוסיה הלבנה (בלרוס), שתיהן חלק מהאימפריה הרוסית. גולדה גדלה כחלק ממיעוט יהודי גדול דתי ומסורתי שחי בעיירות ובערים של מזרח אירופה, שבתי הכנסת והישיבות היו המרכזים הקהילתיים שלו ואשר דיבר בעיקר יידיש. ליהודים היה מעמד של נתינים סוג ב באימפריה הרוסית. הוטלו עליהם מגבלות משפטיות בהיבטים של תנועה, תעסוקה ובעלות בקרקע, והם סבלו מאנטישמיות מצד הגויים ומפוגרומים תקופתיים.⁶ ילדות זו עיצבה את זהותה היהודית של גולדה. זהותה הסוציאליסטית של גולדה התחילה להתגבש רק לאחר ההגירה לאמריקה. מילוקי הייתה מרכז סוציאליסטי חשוב בארצות-הברית. מקים המפלגה הסוציאליסטית האמריקאית, ויקטור ברגר, גר בעיר וייצג אותה בקונגרס.⁷ במילוקי נחשפה גולדה מעט לרעיונות סוציאליסטיים בבית-הספר, ויותר מכך בתנועת-הנוער של פועלי ציון. להבדיל מאחותה הגדולה, שנמשכה לרעיונות מרקסיסטיים, גולדה גיבשה זהות סוציאליסטית-ציונית. היא לא חשבה במונחים של מהפכת פרולטריון ומאבק בקפיטליזם, אלא במונחים של עבודת-כפיים, דאגה לעניים, שוויון והקמת חברת-מופת בארץ-ישראל. בשלב זה היא נהפכה ליהודייה חילונית.

בשום שלב בחייה לא נחשפה גולדה בצורה מסודרת לרעיונות פמיניסטיים, ולא למדה אותם.⁸ להב מראה לנו בספר את השלבים בחייה שבהם נחשפה גולדה למאבקים פמיניסטיים. הפעילות הסופרג'יסטיות בניו-יורק ובמילוקי של ראשית המאה העשרים היו בעיקר נשים לבנות לא-יהודיות מהמעמד הבינוני, ולא ממעמד הפועלים. גולדה לא הסתובבה בחוגים שלהן. התיקון התשעה-עשר לחוקת ארצות-הברית, שהעניק זכות בחירה לנשים, עבר בקונגרס בשנת 1919 ואושרר על-ידי המדינות בשנת 1920, כאשר גולדה התגוררה בניו-יורק ועסקה בהכנות לעלייה לארץ. להב מסבירה היטב מדוע קשה להאמין שגולדה לא נחשפה למהלך היסטורי זה והושפעה ממנו לפחות במידת-מה.⁹ בשלב מוקדם בקריירה הפוליטית שלה בארץ-ישראל היא הייתה מזכירת מועצת הפועלות. כשרת העבודה היא נחשפה בוודאי לרעיונות פמיניסטיים שהתגבשו באירופה ובארצות-הברית של שנות החמישים, אם כי באמצעות מומחי העבודה והרווחה של המשרד (שהיו כולם גברים). לא פחות משנחשפה לרעיונות פמיניסטיים, נחשפה גולדה למצבים שבהם היא הייתה האישה היחידה בחדר. היא הייתה שרת החוץ השנייה בעולם, ראש הממשלה השלישית בעולם, ובישראל, כמעט בכל תפקיד שמילאה מאז הגיעה לתפקידים בכירים, היא הייתה האישה הראשונה שמילאה אותו. הדבר נכון בוודאי לתפקיד ראש הממשלה, שגולדה הייתה לא רק האישה הראשונה שכהנה בו, אלא גם היחידה עד עתה.

6 **האישה היחידה בחדר**, לעיל ה"ש 1, בעמ' 3–4.

7 שם, בעמ' 138.

8 שם, בעמ' 5.

9 שם, בעמ' 43–44.

להב משתמשת בשלושת המטענים האידאולוגיים והפוליטיים האלה של גולדה – יהדות, סוציאליזם ופמיניזם – ובעזרתם מספקת לנו תובנות חשובות לגבי האדם שהיא הייתה והמדיניות שהיא קידמה.

בחוודש מרץ 1949, בעקבות הבחירות לאספה המכוננת (ששינתה את שמה לכנסת הראשונה), נפתחה עבור גולדה מאיר הזדמנות. מהקמת המדינה ועד אז היא כיהנה כצירת ישראל הראשונה במוסקבה, בירת ברית-המועצות – מעצמת-על אטומית שהובילה את הגוש הקומוניסטי במלחמה הקרה. התפקיד היה חשוב ורגיש במיוחד גם מפני שברית-המועצות תמכה בהחלטת החלוקה והכירה במדינת ישראל, והאתגר היה לא לאבד את תמיכתה למרות הקשרים של ישראל עם ארצות-הברית, וגם משום שבה התגוררה הקהילה היהודית השנייה בגודלה בעולם – קהילה שנמנעה ממנה האפשרות לעלות לישראל. למרות חשיבות תפקידה הדיפלומטי כצירה, רצתה גולדה לחזור לארץ ולהשתלב בכנסת ובממשלה בתקופה כה קריטית לעיצוב עתידה של המדינה. בן-גוריון החליט להשאיר את מפ"ם – המפלגה שעמדה משמאל למפא"י כמפלגה סוציאליסטית יותר ותומכת ברית-המועצות אשר משכה אליה רבים מבני הדור הצעיר – מחוץ לקואליציה ולממשלה הראשונה. כך התפנה תפקיד שר העבודה, שאותו אייש בתקופת הממשלה הזמנית מרדכי בנטוב ממפ"ם. גולדה קפצה על ההזדמנות. תפקיד שרת העבודה היה הבחירה הראשונה שלה. הוא התאים למחויבויות הסוציאליסטיות שלה. עבור גולדה הייתה זו הזדמנות נדירה ליטול חלק משמעותי בעיצוב הכלכלה והחברה בישראל. גולדה כיהנה כשרת העבודה במהלך השנים 1949–1956, שהיו שבע שנים פורמטיביות בעיצובן של מדינת הרווחה והעבודה המאורגנת בישראל. להב זיהתה בצורה חדה ומדויקת את ההזדמנות להפיק את המירב מן האפיון הזה בחיים הפוליטיים של גולדה. היא מקדישה חלקים גדולים מארבעה פרקים של הספר – פרקים 12–15 – לקדנציה של גולדה כשרת העבודה.

גולדה כשרת העבודה

הכותרת היצירתית שנתנה להב לאחד מהתת-פרקים – Czarina of Israel's New Deal – מתמצת את מעמדה של גולדה ואת חשיבותה ההיסטורית.¹⁰ במהלך הקדנציה של גולדה כשרת העבודה הועברו ביוזמתה וביוזמת משרדה עשרה חוקים גדולים.¹¹ חוק מרכזי אחד הוא חוק הביטוח הלאומי, שנחקק בשנת 1953. חוק זה כלל שלושה מרכיבים: הראשון, הקמת המוסד לביטוח לאומי כרשות נפרדת שתפקד על ניהול מערך הביטוח הלאומי; השני, הטלת דמי ביטוח על מעסיקים ועל עובדים כמקור למימון תשלומי הקצבאות; והשלישי, כיסוי ביטוחי רחב, שכלל ביטוח נכות, ביטוח נפגעי עבודה וביטוח זקנה, אבל לא ביטוח אבטלה ולא קצבות ילדים.¹² יש בחוק זה הכרעה ברורה לטובת מוסד ממלכתי, כיסוי אוניוורסלי ומנגנון ביטוחי. את כל אלה הובילה גולדה.

10 שם, בעמ' 137–138.

11 "שרת העבודה והביטוח העממי אל הקוראים" ירחון העבודה 1, 1 (1949); "עם חוקי העבודה הראשונים" ירחון העבודה 8, 1 (1950). "תמצית התכנית לביטוח סוציאלי בישראל" חקרי עבודה ד 104 (1950).

12 אברהם דורון "מענקי הזקנה בשנות ה-50 וה-60" עיונים בתקומת ישראל 7, 300 (1997).

נוסף על הקמת מערך הביטוח הלאומי נחקקו תחת גולדה שורה של חוקי-מגן לעובדים. החקיקה התחילה בהגנה על מקומות התעסוקה של משוחררי צה"ל, והמשיכה בחופשה שנתית, בעבודת נוער, בעבודת נשים, בפיצויי פיטורים, בשעות עבודה ומנוחה ובהגנת השכר.¹³ גולדה הצליחה לקדם את המפעל החקיקתי העצום והחד-פעמי הזה בעזרת צוות חזק של מומחים לתחומי העבודה והרווחה, כולם גברים, שהיא לא חששה להקיף את עצמה בו. היא הצליחה לקדם את הפרויקט בעזרת יכולת להשפיע לא רק על משרדה, אלא גם על הממשלה כולה, הכנסת, המפלגה וההסתדרות, וכמובן לקבל גיבוי חזק מבן-גוריון. התמקדותה של להב בקדנציה של גולדה במשרד העבודה מאפשרת לקוראים להכיר את גולדה בשיא יכולותיה. מלחמת יום-הכיפורים אינה יכולה להטיל צל על הישגים אלו, שאנו חיים איתם עד היום. במבט נוסטלגי משנת 2025 ניתן לתהות אם ייתכן שאילו קיבלה גולדה לאחריותה את המפעל החוקתי, וקידמה אותו כפי שקידמה את מדינת הרווחה באותה תקופה, לא היינו מגיעים למשבר החוקתי הנוכחי, שנובע מכשלון השלמתו של מפעל החוקה בחלון ההזדמנויות של שנות החמישים.

נוסף על כך, תחת גולדה הוגדר המעמד החוקי של ארגוני העובדים – הסתדרות העובדים והסתדרות העובדים הלאומית – במעבר מיישוב למדינה. שאלת מעמדם של ארגוני העובדים התחדדה משום שמרבית התעסוקה בראשית המדינה הייתה במגזר הממשלתי ובמגזרים חצי-ציבוריים, כגון חברת העובדים של ההסתדרות וחברות של מוסדות ציוניים דוגמת הסוכנות היהודית וקרן קיימת, וכן בקיבוצים ובמושבים. הממשלה והממסד הציוני היו לפיכך מייצגי העובדים ומייצגי המעבידים בו-זמנית. במקרה את העבודה המאוגדת תמרנה גולדה בין שני הצדדים שאליהם הייתה מפלגתה מחויבת.

יש המאפיינים את המהלך החקיקתי הזה כבניית מדינת הרווחה הישראלית. להב מאפיינת אותו כ"ניו דיל" הישראלי. ההשוואה ל"ניו דיל" האמריקאי של שנות השלושים מתבקשת מפרספקטיבה אמריקאית, שלהב מכירה היטב. אפשרות אחרת, שאני עסקתי בה בהקשרים אחרים, היא להשוות את המהלך הישראלי למהלך הקמתה של מדינת הרווחה הבריטית על-ידי מפלגת הלייבור לאחר מלחמת-העולם השנייה בהתבסס על מודל בוורידג'. אפשרות שלישית היא להשוות את התוכנית הישראלית לזו שהוביל ביסמרק בגרמניה בשלהי המאה התשע-עשרה או לזו שהובילה המפלגה הסוציאל-דמוקרטית ברפובליקת ויימר בין שתי מלחמות-העולם. אפשרות אחרת היא לנתח השפעות סובייטיות. לבסוף, ייתכן שיש כאן מודל ציוני ייחודי של מדינת רווחה, שנובע מהפרויקט הלאומי הציוני, בניין האומה והמאבק בערבים.¹⁴

להב מקדמת אותנו מאוד במיקום ההשוואתי של הפרויקט שהובילה גולדה, קודם-כל בעצם פתיחת השאלה ההשוואתית ולאחר-מכן בדיון המעמיק בהשפעות האמריקאיות מזה והסוציאליסטיות מזה על גולדה כשרת העבודה. ספרה הוא הזמנה לחוקרים וחוקרות צעירים לבנות על כתפי נפילים ולהתקדם מעבר להם בחקר מקורות ההשפעה הזרים על עיצוב המודל של מדינת הרווחה הישראלית, כלומר, לעשות שימוש בהשוואה עם ארצות-הברית שלהב

13 לדיונים על חוק עבודת נשים, התשי"ד–1954, ראו ליאורה בילסקי ודורין לוסטיג "יד הרוקמת: פנינה להב והמאבק לשוויון נשים בישראל" **עיוני משפט** מד 561 (2021).

14 זאב שטרנהל **בנין אומה או תיקון חברה?** 13–59 (1995); אניטה שפירא "קובלתו של שטרנהל" **עיונים בתקומת ישראל** 6, 553 (1996).

פיתחה ולהרחיב ממנה גם להשוואות נוספות כמוצע למעלה. אני, בראשית דרכי במחקרי כהיסטוריון משפטי, הושפעתי מגישתה המחקרית של להב כפי שבאה לידי ביטוי בספרה על אגרנט. אני מקווה שחוקרות וחוקרים צעירים – לא רק היסטוריונים משפטיים, אלא גם היסטוריונים פוליטיים, חברתיים ותרבותיים – ייעזרו בספרה של להב על גולדה כדי לבנות על בסיסו את דרכם המחקרית.

נרחיב כאן בשתי דוגמאות שלהב זיהתה כבעלות פוטנציאל אדיר – חופשת לידה והשבת כיום מנוחה. לשאלה של חופשת לידה יש כמה וכמה היבטים: האם חוקי-המגן צריכים לחייב מעבידים בחופשת לידה? האם החופשה ראוי שתהיה בתשלום, והאם תשלום זה ימומן על-ידי מדינת הרווחה, כלומר על-ידי הביטוח הלאומי, או שמא על-ידי המעבידים? האם נכון שמדינה סוציאליסטית, אשר דוגלת לכאורה בשוויון על רקע מגדרי, תספק לאישה הגנה ומימון שהיא אינה מציעה לגבר? האם מדינה בהקמה – אשר מצויה במשבר כלכלי, קולטת עלייה המונית, נערכת אל מול איומים בטחוניים וחסרה משאבים טבעיים – יכולה ליטול על עצמה מימון חופשת לידה? האם משק שזקוק לכל עובדת מיומנת יכול לוותר על תרומת נשים לשוק העבודה במשך שלושה חודשים? האם יש לכפות חופשת לידה גם על מעסיקים ממשלתיים והסתדרותיים וכן על קיבוצים? האם נכון לשלול מנשים את הבחירה החופשית אם לצאת לחופשת לידה או לחזור לעבודה בהקדם האפשרי? הגישה הבסיסית של גולדה לכל השאלות הללו התבססה, כפי שלהב מראה לנו, על מודל משפחה פטריארכלי. זאת, אף שגולדה עצמה – אשר נפרדה סופית מבן-זוגה מוריס עשור קודם לכן וגידלה לבדה בן ובת – לא חיה במשך רוב שנותיה הבוגרות בהתאם למודל זה. העברת נטל המימון של חופשת הלידה מהמעביד למדינה הייתה מבחינת גולדה צעד קטן קדימה, ברוח גישתה שתהליכים טבעיים ורפורמות קטנות עדיפים על מאבקים ומהפכות. צעד קטן נוסף קדימה היה הארכת חופשת הלידה משמונה שבועות לשנים-עשר שבועות.¹⁵

כיוון מחקרי נוסף שלהב מספקת את נקודת ההתחלה שלו, ואשר חוקרים שיבואו אחריה יוכלו לקדם, הוא הקשר בין מדינת הרווחה בכלל וחופשת הלידה בפרט לבין המאבק הדמוגרפי בין יהודים לערבים במסגרת הסכסוך. בספר אין התייחסות מפותחת לשאלה אם חופשת לידה נתפסה כמדיניות פרו-נטיילית שמטרתה לעודד ילודה. אנחנו יודעים שמדינות במשבר דמוגרפי של ירידת ילודה והזדקנות אוכלוסייה מעלות את הנושא על סדר-יומן. האם בישראל של שנות החמישים חשבו במושגים כאלה? האם גולדה סברה שזה כלי שבעזרתו נכון לקדם ילודה? האם יש מקום לעודד ילודה בכל חלקי החברה הישראלית, לרבות ערבים ולרבות עולים חדשים מארצות ערב?

גולדה ניהלה את פרויקט העבודה והרווחה תוך התמודדות עם סתירות פנימיות בין העולמות האידאולוגיים השונים שבהם האמינה. היא הייתה צריכה להתמודד עם כמה גישות ועם ביקורת רבה. המפגש בין רעיונות סוציאליסטיים, פמיניסטיים וציוניים עורר מתחים קשים בדיונים על חופשת לידה: חופש בחירה לאישה, הסתמכות על המקצוע הרפואי, שיקולים של שילוב נשים בשוק העבודה. כיצד המעבר מחברה מהפכנית, חלוצית, צעירה וקיבוצית בעליות השנייה והשלישית לחברה משפחתית, פטריארכלית ועירונית לאחר העליות הרביעית והחמישית והעלייה הגדולה שלאחר הקמת המדינה עשוי להשפיע על החשיבה על חופשת לידה? עד כמה, לפי תפיסתה של גולדה, חשובה לנשים עבודה יצרנית

15 האשה היחידה בחדר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 146–148.

ושוויון חברתי לעומת משפחה ואימהות? האם חופשת לידה תקדם את מעמד הנשים או תפגע בו? האם היא תפגע במפעל הלאומי? עד כמה התשובות לשאלות אלו מושפעות מנסיון החיים האישי של גולדה ומשאיפותיה?

בדיונים על חוק שעות עבודה ומנוחה התחדד המפגש בין סוציאליזם ליהדות. גולדה נאלצה לנהל את המחלוקת בשאלה הסמלית אם הַנְיָעָה המוצהרת לחקיקה היא סוציאלית או דתית. שאלה זו נהייתה נושא להתנצחות בכנסת. היה ברור שבמדינה יהודית עם רוב יהודי אין לרוב היהודי הפריבילגיה – שהייתה ליהודים כמיעוט בגלות – לא לעבוד בשבת כלל. בישראל עבדו יהודים גם במגזרים חיוניים, ולא היה אפשר להסתמך על עבודת גויים של שבת בהיקף גדול. לכן התחדדה מאוד השאלה מה יהיה היקף החריגים לכלל שלפיו השבת היא יום המנוחה של כל העובדים היהודים, ומי יקבע מה הם החריגים – האם יעשו זאת רבנים על בסיס הלכתי, מומחים תעסוקתיים וכלכליים על בסיס מקצועי או שמא פוליטיקאים שיוכלו לערוך פשרות על בסיס הסכמים קואליציוניים ומסמך הסטטוס-קוו? עד כמה תשלים גולדה עם כך שמי שיחליטו על החריגים, גם ביחס לעבודת נשים, יהיו גברים? המפלגות הדתיות דרשו שהחוק יאסור חילול שבת בספֶרה הציבורית, גם אם הוא אינו קשור במישרין לעבודת יהודים; שהחריגים לעבודה בשבת יהיו מצומצמים מאוד ולא יכללו תחבורה ובידור; וששרת העבודה לא תקבל את הסמכות לפי חוק לאשר חריגים. דרישות אלו סתרו השקפות-עולם בסיסיות של גולדה, וכן את רצונה לצבור כוח פוליטי. אך מצד אחר, גולדה כיבדה את השבת ואת המסורת היהודית, רצתה לשמור על אופי יהודי למדינה היהודית, ולא רצתה להכניע את השרים וחברי הכנסת של החזית הדתית, אלא להגיע להסכמות במסגרת הפוליטיקה הקונסנזואלית של התקופה.¹⁶ הפשרות נטו בסופו של דבר לכיוונה של גולדה, והביאו בחשבון גם את ההערפות של הרוב הציוני החילוני בדור הקמת המדינה. דוגמה מרכזית לכך היא ששרת העבודה הופקדה על ביצוע החוק וקביעת החריגים. המאבק סביב חוק שעות עבודה ומנוחה ביסס את מעמדה של גולדה כמנהיגה פוליטית מוכשרת.¹⁷ זמן קצר לאחר-מכן הציע בן-גוריון לגולדה לרוץ לראשות עיריית תל-אביב. זאת, בתקווה שהשרה הפופולרית תוביל את מפא"י לשליטה בעיר העברית הראשונה, שהייתה באופן מסורתי בשליטת הימין.¹⁸ סיעת מפא"י בראשות גולדה זכתה במספר המושבים הגדול ביותר במועצת העיריה, אך גולדה לא הצליחה להקים קואליציה בשל התנגדותן של המפלגות הדתיות, שהתנגדו לעצם הרעיון שאישה תכהן כראשת עיר, ואולי גם חששו מגולדה לנוכח הצלחתה בחקיקת חוק שעות עבודה ומנוחה. בסופו של דבר, לאחר חמישה סיבובי הצבעה במועצה, נבחר לרשות העיר גבר, חיים לבנון מהציונים הכלליים, בתמיכת החוגים האזרחיים, הימין והדתיים. גולדה חזרה לפוליטיקה הארצית, ולאחר זמן קצר החליפה את משה שרת כשרת החוץ. ברשימה קצרה זו לא אדון, מפאת אילוצי מקום, בגולדה כשרת חוץ, אך שלב זה בחייה נדון בהרחבה בספר.

16 אליעזר דון-יחיא הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל (מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות 1997) <https://did.li/gGyOf>; מנחם פרידמן "ואלה תולדות הסטטוס קוו: דת ומדינה בישראל" המעבר מיישוב למדינה 1947–1949: רציפות ותמורות 47 (ורדה פילובסקי עורכת 1990).

17 להרחבה על מאבקי החקיקה של גולדה ראו האישה היחידה בחדר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 155–160.

18 שם, בעמ' 160.

בארבעת הפרקים על גולדה כשרת העבודה להב מציגה ומדגימה לנו את הצורך במחקרים נוספים על ההיסטוריה של מדינת הרווחה הישראלית בשנות החמישים. אני תקווה כי חוקרות וחוקרים צעירים ירימו את הכפפה ויחזרו לנושא חשוב זה, אשר רלוונטי לחיינו כיום בהיבטים שונים, החל בתפקידה ההיסטורי של תנועת העבודה, המשך בשילובם של מזרחים בכור ההיתוך הישראלי ושאלת ההפליה נגדם, דרך מיקומן של נשים בתנועה הציונית והקשר בין פמיניזם לעבודה ורווחה, וכלה בעתיד הסוציאל-דמוקרטיה.

גולדה כראש ממשלה

לוי אשכול, ראש הממשלה השלישי של ישראל, נפטר בפברואר 1969, לאחר תקופה שבה סבל מבעיות לב קשות. עקב מצבו הבריאותי סיכמו עוד בחייו ראשי "המערך" (שכלל את מפלגת העבודה – שהורכבה ממפא"י, מאחדות העבודה ומרפ"י – ואת מפ"ם) כי גולדה תהיה ראש הממשלה אם וכאשר ילך אשכול לעולמו. גולדה נכנסה לתפקיד בחודש מרץ 1969 וכיהנה בו עד ליוני 1974 – יותר מחמש שנים. בחלק זה של מאמר הסקירה אתמקד בארבעה היבטים של כהונתה: היחס לפנתרים השחורים, היחס לפמיניזם של שולמית אלוני, סוגיית ההפלות ושאלת "מיהו יהודי" בגלגול של פרשת שליט.¹⁹ באופן מודע, מהסיבות שהזכרתי בפתיחת המאמר, לא אקדיש תשומת-לב רבה למלחמת יום-הכיפורים.

לאחר מלחמת ששת-הימים יצאה הכלכלה הישראלית מהמיתון, רמת החיים של המעמד הבינוני עלתה, והפערים החברתיים גדלו. בתוך כך התחדדה העובדה שפערים אלו היו בעיקר בין אשכנזים למזרחים. האזורים שבהם בלטו הפערים בצורה החזקה ביותר לא היו עיירות הפיתוח או המושבים בפריפריה, אלא דווקא הערים באזורי המרכז. אכן, מאורעות ואדי סאליב התרחשו בשנת 1959 בחיפה; ותנועת הפנתרים השחורים הוקמה עשור מאוחר יותר בשכונת מוסררה בירושלים. מובילי המחאה החברתית העדתית-המעמדית היו עולים מצפון אפריקה, בעיקר ממרוקו, שהגיעו לארץ בשלהי העלייה הגדולה ולאחריה, ואשר השתלבותם בכלכלת המדינה ובחברה הישראלית הייתה נמוכה מזו של עולי עיראק, שהגיעו רובם סמוך להקמת המדינה.²⁰

לגולדה הייתה מחויבות לשוויון ולצמצום העוני, שבאה לידי ביטוי ברור בעת כהונתה כשרת העבודה. גם כראש ממשלה היא המשיכה לקדם מדיניות רווחה שרבים מנמעניה היו יהודים ממוצא מזרחי. כך, קצבות הילדים, שתשלומן החל לאחר מאורעות ואדי סאליב, הורחבו תחת גולדה כראש ממשלה,²¹ וגם תשלום דמי אבטלה מוסד תחת ממשלתה, בשנת 1973.²² להב מראה לנו, על בסיס מחקר והיכרות מעמיקה עם מושא הביוגרפיה, כי מצד אחד גולדה לא הייתה גזענית ולא ראתה את העולים מארצות ערב כנחותים, אולם מצד אחר

19 בג"ץ 58/68 שליט נ' שר הפנים, פ"ד כג(2) 477 (1970) (להלן: פרשת שליט).
 20 יובל אלמלך ונח לויין-אפשטיין "הגירה ושיכון בישראל: מבט נוסף על אי-שוויון אתני" מגמות לט 243 (1998).
 21 ברברה סבירסקי "כסף הוא שם המשחק, נשים במדינת הרווחה הישראלית" נגה 36, 18 (1999).
 22 אברהם דורון "המאבק על ביטוח האבטלה בישראל – השתלשלות הבעיה 1948–1967" מולד (10) 439 (1969); ג'וני גל "תולדות ביטוח האבטלה בישראל" בטחון סוציאלי 38, 119 (1992).

היא לא הייתה רגישה להבדלים התרבותיים בין העולים מארצות אלו לבין הוותיקים בארץ והעולים מארצות אירופה.

הדוגמה המובהקת לכך היא האמירה "הם לא נחמדים". להב מראה כי גולדה השתמשה בצירוף מילים זה כתגובה על השימוש של מנהיגי הפנתרים בביטוי "אנחנו נחמדים". נוסף על כך היא מראה כי האמירה "הם לא נחמדים" התייחסה למי שהשליך בקבוקי תבערה בהפגנה, ולא לכל חברי הפנתרים השחורים, ובוודאי לא לכל העולים המזרחים. אולם חוסר הרגישות התרבותית של גולדה הוביל לחוסר תקשורת, ויצר להתייחסות שלה לפנתרים דימוי שלילי כבר באותה תקופה. היחסים בין גולדה למנהיגי הפנתרים הידרדרו, המחאה גברה, והאמצעים שנקטו נגדה על ידי המשטרה החריפו. להב מעלה השערה כי גולדה הרגישה כי עליה להפגין יד קשה כדי להתגבר על החשד של הממסד הפוליטי כי בגלל היותה אישה היא אינה חזקה דייה לכהן כראש ממשלה.²³ האמירה "הם לא נחמדים" הדהדה עוד יותר בזיכרון ההיסטורי, ואף שגולדה הקימה, הרחיבה והעמיקה את מדינת הרווחה הישראלית, נוצר לה דימוי של מי שלא עשתה מאמץ לקדם שוויון עדתי. גולדה הבינה הרבה יותר בפוליטיקה של מעמד וסוציאליזם מאשר בפוליטיקה של זהויות. מנחם בגין, שאיתר את ההזדמנות עוד בימי בן-גוריון, המשיך לנצל אותה בימי גולדה, וההמשך – משנת 1977 ואילך – ידוע.

היחס של גולדה לפמיניזם היה מורכב. ניתן ללמוד על כך מהעיונות והניגוד בין גולדה לשולמית אלוני, שלהב משחזרת בספרה. אלוני נבחרה לראשונה כחברת כנסת מטעם מפא"י בשנת 1965 בגיל שלושים ושמונה. להב מראה לנו כי אלוני הייתה שונה בכל מובן מגולדה. היא הייתה צעירה מגולדה בשלושים שנה כמעט, חיה את עולם הזכויות כמי שלמדה משפטים בבית הספר הגבוה למשפט וכלכלה, הייתה דוברת מעולה בשל נסיונה כעובדת בתקשורת, התלבשה באופן עדכני, ונחשפה לפמיניזם האמריקאי של תקופתה. גולדה כבר אותגרה בעבר על ידי הפמיניסטיות של תנועת העבודה, עדה פישמן מימון ורחל כצנלסון. אולם האתגור מצד אלוני היה קשה יותר להתמודדות בגלל ההבדלים האישיותיים והאידיאולוגיים הגדולים בינה לבין גולדה, וגם בגלל התחזקות התנועה הפמיניסטית בעולם, ובפרט בארצות הברית, והחיבור של אלוני לדור הצעיר. אלוני דיברה בשפה ליברלית של זכויות ושוויון, ולא בשפה סוציאליסטית של קצבות ביטוח לאומי והשתלבות בשוק העבודה.²⁴

להב מראה לנו בספרה את התפתחות המאבק בין אלוני לגולדה, שיצר אצל גולדה תסכול והוביל אותה להקצנה. באחד משיאי המאבק ניסתה גולדה למנוע את הכללתה של אלוני ברשימה לכנסת, ובתגובה פרשה אלוני ממפלגת העבודה והקימה את ר"ץ. לבסוף, לאחר התפטרותה מראשות הממשלה, עזבה גולדה בטריקת דלת את ישיבת המפלגה שהייתה ביתה הפוליטי כל חייה הבוגרים משום שרבין החליט לצרף את מפלגת ר"צ של אלוני לקואליציה. להתגלגלות המאבק בין גולדה לבין אלוני יצטרפו הקוראים לקרוא את ספרה של להב, ולא להסתפק בסקירה שלי. אין מי שממוקמת טוב מלהב – אשר חקרה ולימדה על מגדר והתנועה

23 ראו **האישה היחידה בחדר**, לעיל ה"ש 1, בעמ' 210–211.

24 בריאיון מפורסם אף הסתייגה גולדה מתנועות הנשים, אשר "שורפות חזיות" ו"שונאות גברים". להרחבה ראו צבי טריגר "מעולם לא הצטרפתי לתנועה לזכויות נשים": גולדה מאיר וראשית תנועת הנשים הארץ ישראלית "חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט 1923–1928" (אייל כתבן, מרגלית שילה ורות הלפרין-קדרי עורכים התשע"א).

הפמיניסטית בארצות-הברית ובישראל, ומגלה עניין מיוחד בפועלה של השופטת רות ביידר גינסבורג, בת דורה של אלוני – לתיאור המאבק בין גולדה לאלוני.

נושא שלישי שלהב פותחת צוהר אליו ואשר יש לו פוטנציאל מרתק הוא הפלות. בעשורים הראשונים למדינה התפתחה פרקטיקה של אי-אכיפת האיסור הפלילי שהוטל על הפלות ומתן הרשאה לשימוש במתקנים של קופות-החולים ובתי-החולים לצורך ביצוע הפלות בתנאים משתנים. בראשית שנות השבעים, אולי בגלל העיסוק הרב בנושא בארצות-הברית לקראת פסיקת בית-המשפט העליון האמריקאי בפרשת *Roe* בשנת 1973,²⁵ עלה הנושא, אשר עד אז היה בפרופיל נמוך, לסדר-היום הציבורי גם בישראל. שר הדתות ביקש שהממשלה תקדם חקיקה המגבילה הפלות. להב מציגה לנו אמירה נוקבת ולא-מוכרת של גולדה כלפיו: "למה אתה רוצה לשלוט בגופי?" להב גם מראה לנו בספרה את הקשר האישי הלא-מוכר של גולדה לנושא: היא מצאה עדויות לכך שבגיל תשע-עשרה, כמה חודשים לפני נישואיה למרדכי (מוריס) מאירסון, עברה גולדה הפלה בשיקגו, בימים שבהם ביצוע הפלות היה בלתי-חוקי במדינת אילינוי. להב מראה לנו באופן נוגע ללב וחדשני כי התבטאותה של גולדה נגד שר הדתות הייתה לא רק פוליטית, אלא גם אישית מאוד.²⁶

בשנת 1972, בזמן כהונתה של גולדה כראש ממשלה, הקים שר הבריאות ועדה ציבורית בראשות מאיר גבאי לנושא ההפלות. המלצות הוועדה – יחד עם הצעת חוק פרטית של חברי כנסת, חלקם מתנועת העבודה וחלקם מהמפלגה הליברלית – הובילו להליך חקיקה שהחל זמן קצר לאחר פרישתה של גולדה מראשות הממשלה בשנת 1974 והסתיים בחקיקת חוק לתיקון דיני העונשין (הפסקת הריון), התשל"ז-1977. מעניין שאתח ממובילות מהלך החקיקה, אשר קידמה הצעה על בסיס הדין האמריקאי כפי שנפסק בפרשת *Roe*, הייתה חברת הכנסת מרשה פרידמן, עולה מארצות-הברית, פמיניסטית ועמיתתה של שולמית אלוני לסיעת ר"צ שרק הוקמה. מדוע לא אלוני? שאלה זו והיבטים אחרים של ההיסטוריה של ההפלות בשנות השבעים החלו להיחקר בשנים האחרונות על-ידי קארין כרמית יפת ונויה רימלט, ויש עוד מרחב גדול למחקר נוסף ביחס אליהם.²⁷

כתיבתה של להב בין גולדה לאגרנט

להב מקדישה את פרק 23 של ספרה על גולדה לשאלת "מיהו יהודי" ולפרשת שליט. היא הקדישה לאותה פרשה גם את פרק 12 של ספרה על השופט שמעון אגרנט.²⁸ מדוע? ואיך השניים מתכתבים? פרשת שליט הייתה אחד הרגעים המאתגרים והמעצבים ביותר עבור שמעון אגרנט בתקופה שבה היה נשיא בית-המשפט העליון, והקשה מביניהם לפי להב. בנימין שליט הגיש עתירה לבג"ץ בבקשה שיורה לשר הפנים לרשום את ילדיו כבני הלאום

25 *Roe v. Wade*, 410 U.S. 113 (1973).

26 ראו **האישה היחידה בחדר**, לעיל ה"ש 1, בעמ' 31–32.

27 קארין כרמית יפת "מזרחיות, מגדר ומשפט: על אזורות אימהית ואימהות מזרחית בדיני ההפל(י)ה" **עיוני משפט** מא 689 (2019); נויה רימלט "מנגישות חלקית, שאין בה צדק, לחקיקה צודקת: לקראת פרדיגמה חדשה של הפסקות הריון בישראל" **עיוני משפט** לט 415 (2016).

28 על יכולתה של להב לשזור היבטים היסטוריים ומשפטיים באפיזודות מעצבות בהיסטוריה של המשפט הישראלי ראו חריס, לחובסקי ורוזין, לעיל ה"ש 4.

היהודי, וזאת אף שאמם אן גדם – אשר נולדה כנוצרייה אך לא הזדהתה ככזו – עלתה לארץ לאחר שנישאה לבנימין אך לא התגיירה.

אגרנט זיהה את הפוטנציאל הנפיץ של העתירה והרחיב את ההרכב לתשעה שופטים – ההרכב המרבי שהיה אפשרי באותה תקופה והגדול ביותר שישב עד אז בהליך משפטי בבית המשפט העליון. מאיר שמגר, היועץ המשפטי החדש לממשלה, ציפה שבג"ץ יפסוק כי לאום ודת הולכים יחדיו, ומאחר שאן שליט אינה יהודייה, גם ילדיה, שדתם נקבעת מבחינה הלכתית לפי דת אמם, אינם יכולים להירשם במשרד הפנים כיהודים. אגרנט הציע לממשלה למחוק את רישום הלאום כדי להתחמק מהבעיה. הממשלה סירבה. כך החל הליך משפטי שחילק את בית המשפט העליון וזעזע את המדינה. לאחר שמיעת טענות הצדדים, אגרנט – אשר לפי המוסכמה היה אמור כנשיא לכתוב את חוות הדעת הראשונה – התמהמה בכתיבת החלטתו. חיים כהן נטל את ההובלה, וכתב החלטה התומכת בקבלת העתירה. המחלוקת בתוך בית המשפט התפתחה עד למצב שבו התקבלה החלטה ברוב דחוק של חמישה נגד ארבעה. אגרנט מצא את עצמו במיעוט בבית המשפט שהוא עומד בראשו. בספרה על אגרנט הציגה לנו להב בצורה מעולה את הדינמיקות הפנימיות בין השופטים ואת הנמקותיהם, ובפרט את מהלך הטיעון של אגרנט, שהוביל אותו למסקנה כי יש לדחות את העתירה.

אגרנט, כאמור, נותר במיעוט. הרוב פסק כי יש לרשום את ילדי שליט כבני הלאום היהודי. לכאורה הייתה זו הכרעה ברורה לטובת תפיסה לאומית, חילונית, ליברלית ולא הלכתית של היהדות. אלא שזה לא היה סוף הדרך. המשך הסיפור, שמוזכר בקצרה בספר על אגרנט, מורחב מאוד בספר על גולדה. להב מראה לנו שממשלתה של גולדה משכה את הזמן ולא מיהרה לבצע את החלטת בג"ץ. גולדה התנגדה להצעה לחוקק חוק עוקף בג"ץ אשר יאשרר בדיעבד את ההגדרה ההלכתית של הלאום היהודי וינטרל את החלטת הרוב בבג"ץ. בסופו של דבר רשם משרד הפנים את ילדי שליט כיהודים, אך היה זה מעשה חד-פעמי.²⁹

מצד אחד, גולדה הייתה מודאגת מהשלכותיה של החלטת הרוב בבג"ץ על שלמות הקואליציה שלה עם המפלגות הדתיות. מצד אחר, היא חששה מההשלכות של תיקון אפשרי של חוק השבות, שהוצע כפתרון, על האפשרות של יהודים מברית המועצות או מארצות הברית לעלות לישראל. כמי שגדלה בארצות הברית ושירתה כצירה בברית המועצות, היא ידעה היטב שלא כל מי שראה את עצמו כיהודי במדינות אלו הוא יהודי על-פי ההלכה, בשל השלטון הקומוניסטי האתאיסטי ברוסיה ובשל זיקתם של רוב יהודי ארצות הברית לתנועה הרפורמית ולתנועה הקונסרווטיבית. גולדה, כאישה וכאם, גם חשה אמפתיה לאן שליט.

למשימה של מציאת פתרון למשבר הסבוך מינתה גולדה את שר המשפטים יעקב שמשון שפירא. שפירא, שהיה בעברו עורך דין ויועץ משפטי לממשלה, היה משפטן מנוסה ופוליטיקאי מיומן. הפתרון שנרקם היה שחוק מרשם האוכלוסין, התשכ"ה–1965, וחוק השבות, התש"י–1950, יתוקנו באופן שיקבע כי יהודי הוא מי שנולד לאם יהודייה או התגייר. מדוע תמכה גולדה בתיקון זה למרות השקפת עולמה הציונית, הלאומית והחילונית? לפי להב, ההסבר אינו רק שגולדה הייתה פוליטיקאית שמוכנה לוותר על עקרונות כדי להמשיך לשלוט. לפי להב, גולדה באמת ובתמים חשבה שראוי שנשים כמו אן שליט יתגייירו אם הן רוצות שילדיהן יוכרו כיהודים על-ידי המדינה היהודית. מעבר להתבטאויות ביחס לאן שליט,

29 על פועלה של גולדה סביב פרשת שליט ראו **האשה היחידה בחדר**, לעיל ה"ש 1, בעמ' 239–240.

להב גם מצאה פתק שגולדה כתבה שנים קודם לכן ובו סיפרה כי אמרה לילדיה כי היא "תתאבד" אם מישו מהם יינשא לגוי או לגויה. תפיסת היהדות של גולדה הייתה אם כן לא רק לאומית וחילונית. למסורת היהודית היה מקום חשוב בחייה של מי שנולדה לתוך התרבות היהודית של מזרח אירופה. עם זאת, כמי שגדלה בארצות-הברית, הייתה לגולדה ההבנה כי ליהדות יש פנים וזרמים רבים. מבחינתה, גם גיור לא-אורתודוקסי הוא גיור. לכן מבחינתה, תיקון חוק השבות לא נתן לרבנות האורתודוקסית מונופול על הגיור.

גולדה הצליחה לקדם את הצעתו של שפירא דרך הממשלה והכנסת, תוך כפיית משמעת סיעתית. בית-המשפט העליון הואשם בסופו של דבר בחקיקה. המבקרים טענו כי היה עליו להימנע מהכרעה לגוף העניין על-ידי הפעלת דוקטרינת אי-השפיטות. חיים כהן הואשם בתוצאה, אגרנט הואשם בחוסר מנהיגות, וגולדה יצאה נקייה יחסית.

גולדה ואגרנט ייפגשו שוב חמש שנים מאוחר יותר בוועדת אגרנט לחקר המחדל של מלחמת יום-הכיפורים. גם מוועדת אגרנט יצאה גולדה בלי המלצה אישית שתסיים את תפקידה כראשת ממשלה, והתפטרותה הגיעה בסופו של דבר בשל מחאה ציבורית. אולם, כפי שכבר הצהרתי, את הדיון בגולדה של מלחמת יום-הכיפורים ובאגרנט של חקירת המחדל של אותה מלחמה אשאיר לאחרים.³⁰

העיסוק הנרחב של להב בפרשת שליט בשני הספרים מדגים לנו איך להב, ביד אומן, מחברת את שני הספרים למסכת אחת שבה הם שלובים זה בזה. החיבור בין שני הספרים עולה על סך החלקים של שניהם. הוא יוצר לקורא פסיפס גדול ועשיר של פרספקטיבות, שמציג את להב בשיא יכולותיה כביוגרפית. הביוגרפיה אינה סוגה פופולרית בקרב היסטוריונים בכלל והיסטוריונים משפטיים בפרט. להב מדגימה לנו איך ביוגרפיה אינטלקטואלית, כאשר היא נעשית באופן הממקם אותה בהקשר ההיסטורי הרחב ועוקב אחר התפתחות רעיונות לאורך עשרות שנים, יכולה להוות תרומה עצומה למחקר ההיסטורי – גם בתחום ההיסטוריה הפוליטית, גם בתחום ההיסטוריה של הרעיונות וגם בתחום ההיסטוריה המשפטית – ובו-בזמן לספק קריאה מהנה ומחכימה.

סיכום

להב מביאה לספרה על גולדה את הביוגרפיה האישית ותחומי העניין האינטלקטואלי שלה עצמה: ארצות-הברית וישראל, משפט ופוליטיקה, פמיניזם והיסטוריה, חשיבה ביקורתית ואמפתיה אנושית.³¹ רק להב, מתוך הביוגרפיה האישית שלה ועל בסיס המחקר והתובנות המשפטיים וההיסטוריים שרכשה במהלך הקריירה המחקרית שלה, הייתה יכולה לחבר את הספר על גולדה כך שיהיה כה שונה מכל הספרים הקודמים על אישה זו, שזכתה בתשומת-לב רבה של מחברים קודמים.

באמצעות גישתה הביוגרפית הייחודית של להב אנחנו מקבלים בספר תמונה לא-קונוונציונלית של גולדה מאיר. אנחנו לומדים על אהבות והפלות, על גישה שונה של שתי אחיות לסוציאליזם, על משברים משפחתיים. לצד זה אנחנו לומדים גם על גולדה כמקימתה

30 להרחבה בנושא זה בספרה של להב ראו שם, בעמ' 277–280.

31 להתפתחות הפמיניזם והמחקר על פמיניזם אצל להב ראו בילסקי ולוסטיג, לעיל ה"ש 13.

של מדינת הרווחה הישראלית, על יחסה המורכב כמזרח-אירופית-אמריקאית ליהדות ולשאלת "מיהו יהודי", על יחסה לנשים אחרות בפוליטיקה ועל תחושותיה כאישה היחידה בחדר. הספר של להב לא רק פותח לנו צוהר לגולדה מאיר, אלא גם מציג מערך חדש של שאלות ומציע תשובות חדשות לשאלות-יסוד בהיסטוריה של ישראל: היחס בין לאומיות לסוציאליזם בתנועת העבודה, עיצוב מדינת הרווחה הישראלית, ההיסטוריה של הפמיניזם בישראל, ועיצוב מערכת היחסים בין היהדות, המדינה והמשפט בישראל. רבות מהדילמות שגולדה הבינה את מורכבותן והתמודדה איתן בעשייתה הפוליטית מלוות אותנו עד היום: דת ומדינה, כנסת-בג"ץ, פשרות חקיקה וויכוח חוקתי ער בין החברתי-הדמוקרטי-הליברלי ליהודי. להב מזכירה לנו עד כמה הפוליטיקאים של העבר – גם אם לא היו מושלמים וגם אם היו אחראים למחדלים גדולים ועשו טעויות גדולות – היו רגישים, מעמיקים ומתחשבים יותר מאלה של דורנו, והונעו מהרצון לפתור בעיות ולקדם את החברה, ולא רק לבקר ולנצח יריבים פוליטיים.